

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 21 (2025)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Wojciech Jakubowski, Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy

Marcin Przeglętk

Instytut Pamięci Narodowej

marcin.przegietka@ipn.gov.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6185-5497>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.1097>

Strony/Pages: 438-452

Marcin Przeglęta

Instytut Pamięci Narodowej
<https://orcid.org/0000-0002-6185-5497>
marcin.przegietka@ipn.gov.pl

Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy, t. I: Centrum dyspozycji politycznej (aparatus rządowy i administracja partyjna NSDAP)*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2021, 371 s.

Wojciech Jakubowski, Seweryn Dmowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy, t. II: Struktury siłowe reżimu, vol. I: Siły zbrojne*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2021, 382 s.

Seweryn Dmowski, Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy, t. II: Struktury siłowe reżimu, vol. II: Policja i formacje partyjne*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2021, 429 s.

Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy, t. III: Instancje terenowe Rzeszy*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2022, 415 s.

Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej, cz. I: Instytucje władzy, t. IV: Terytoria okupowane i struktury zależności*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2024, 380 s.

Pomysł zebrania w wielotomowej publikacji podstawowych informacji o ustroju Trzeciej Rzeszy trudno uznać za pozbawiony sensu. Zadanie takie trzeba jednak określić jako niezwykle trudne i ambitne, chociażby ze względu na stopień złożoności najwyższych władz państwowych i partyjnych Trzeciej Rzeszy, a dodatkowo funkcjonowanie przecież dysponującego szerokimi kompetencjami „państwa SS”. Stan badań w odniesieniu do poszczególnych zagadnień jest niezwykle zróżnicowany i wymaga znajomości bardzo szerokiej literatury przedmiotu. Przygotowania *Atlasu III Rzeszy* podjął się Wojciech Jakubowski, który wraz z Sewerynem Dmowskim i Piotrem Załęskim w latach 2021–2024 wydał cztery tomy, stanowiące jego pierwszą część (*Instytucje władzy*). Opisują one centralne władze Niemiec w latach rządów Adolfa Hitlera (t. I), ich siłę zbrojną (t. II, vol. I), policję i formacje partyjne (t. II, vol. II), instancje terenowe (t. III) oraz terytoria pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945 (t. IV). W ostatnim tomie na czwartej stronie okładki znalazła się zapowiedź kolejnej podserii: „Ludzie władzy”. Autorem tomu I i III jest Wojciech Jakubowski. Tom II

Jakubowski przygotował razem z Sewerynem Dmowskim, a tom IV – wraz z Piotrem Załęskim.

Wojciech Jakubowski, politolog i profesor nauk społecznych, kieruje Katedrą Historii Politycznej Wydziału Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW, ma imponujący dorobek, na który składa się kilkanaście monografii i podręczników akademickich z zakresu historii ustroju i politologii¹. W tej samej katedrze zatrudnieni są współautorzy tomów II i IV. Zainteresowania badawcze dr. hab. Piotra Załęskiego (prof. UW) obejmują historię instytucji politycznych Azji Centralnej oraz Europy Środkowo-Wschodniej², natomiast

¹ Wojciech Jakubowski, *Gospodarka i polityka. Wybrane zagadnienia ekonomiczno-społeczne współczesnej Polski*, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW i Dom Wydawniczy Elipsa, 1997; *idem*, *Społeczna natura człowieka*, Warszawa: Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW i Dom Wydawniczy Elipsa, 1999; *idem*, *Chłopi polscy 1944–1948. Perspektywa psychohistoryczna*, Pułtusk–Warszawa: Wyższa Szkoła Humanistyczna i Instytut Nauk Politycznych UW, 2000; *Społeczeństwo i polityka. Zarys wykładu*, red. Wojciech Jakubowski, Konstanty Wojtaszczyk, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2001; Wojciech Jakubowski, Marek Stolarczyk, *Ustrój Kościoła rzymskokatolickiego. Wybrane zagadnienia instytucjonalne*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2002; *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. Wojciech Jakubowski, Konstanty A. Wojtaszczyk, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2003 i kolejne wydania; Wojciech Jakubowski, *O Roma felix. Geneza, specyfika i przeobrażenia instytucji politycznych Państwa Miasta Watykańskiego*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2005; *Rzymskokatolicka administracja kościelna na ziemiach polskich*, red. Wojciech Jakubowski, Marek Stolarczyk, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2007; *Studia europejskie Zagadnienia metodologiczne*, red. Wojciech Jakubowski, Konstanty A. Wojtaszczyk, Warszawa: WAIp, 2010; *Europeistyka. Podręcznik akademicki*, t. 1–2, red. Konstanty A. Wojtaszczyk, Wojciech Jakubowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012; *Wakans Stolicy Apostolskiej w 2013 roku. Wybrane zagadnienia ustrojowo-historyczne*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Instytut Nauk Politycznych, 2013; Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski, Łukasz Zamęcki, *Nauki o polityce. Zarys koncepcji dyscypliny*, Pułtusk–Warszawa: Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. A. Gieyszтора i Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2013; Wojciech Jakubowski, Mariusz Włodarczyk, Bartłomiej Zdaniuk, *Historia do 1918 roku. Perspektywa kulturowo-cywilizacyjna*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW, 2014; *Polityka a historia w XX i XXI wieku*, red. Wojciech Jakubowski, Urszula Kurcewicz, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych UW, 2015; *Polityka i psychiatria: Maurycy Urstein i spór o Eligiusza Niewiadomskiego*, red. Marek Jabłonowski, Wojciech Jakubowski, Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińskiego-Mazurskiego, 2016.

² Piotr Załęski, słowo wstępne Tadeusz Bodio, *Elity władzy politycznej Kazachstanu*, Warszawa: Elipsa Dom Wydawniczy i Handlowy, Włodzimierz Ulicki, 2006; Tadeusz Bodio, Piotr Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja, modernizacja, etnopolityka*, Warszawa: Elipsa Dom Wydawniczy i Handlowy, Włodzimierz Ulicki, 2008; Piotr Załęski, *Wspólnota wiejska wobec rzeczywistości społeczno-politycznej. Perspektywa antropologiczno-psychopolityczna*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010; *idem*, *Kultura polityczna więzi w Azji Centralnej (przypadek Kirgistanu na tle państw regionu)*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2011; *Kirgistan. Problemy kulturowe i społeczno-polityczne*, red. Azizbek K. Dżusupbekov,

dr. Seweryna Dmowskiego dotyczą społecznych i politycznych aspektów współczesnej piłki nożnej³.

Atlas III Rzeszy nie jest opracowaniem naukowym. Jak w pierwszym tomie zapowiada Wojciech Jakubowski, wielotomowa publikacja „ma charakter leksykonu opartego na dostępnych źródłach i najnowszej literaturze przedmiotu”. Wyjaśnia też, że „jest [ona] próbą tak syntetycznego, jak i poglądowego ukazania mechanizmów władzy III Rzeszy oraz wskazania konkretnych ludzi, którzy ten mechanizm utrzymywali w ciągłym ruchu”⁴. W mojej recenzji obejmującej wszystkie cztery do tej pory wydane tomy skupię się na kilku wątkach: najwyższych władzach Trzeciej Rzeszy, okupacji ziem polskich, niemieckiej policji i SS oraz ich roli w Holokauście.

Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2011; *Tożsamości kulturowe w Europie Zachodniej*, red. Piotr Załęski, Agnieszka Syliwoniuk, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2012; *Tożsamości narodowe na obszarze postradzieckim. Między dziedzictwem a tradycją wynalezioną*, red. Piotr Załęski, Elena Breslavskaia, Marta Włodarkiewicz, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2012; Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski, Łukasz Zamecki, *Nauki o polityce. Zarys koncepcji dyscypliny*, Pułtusk: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2013; *Tożsamości, postawy społeczno-polityczne i separatyzmy mniejszości etnicznych na obszarze postradzieckim*, red. Valentina D. Kurganskaâ, Andrzej Wierzbicki, Piotr Załęski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr i Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW, 2013; *Tożsamość i pamięć historyczna w Azji Centralnej*, red. Andrzej Wierzbicki, Piotr Załęski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR i Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW, 2014; *Prezydencki dyskurs polityki na obszarze poradzieckim*, red. Oliwia Piskowska, Piotr Załęski, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2015; *System rządów w Polsce (tradycje i współczesność)*, red. Konstanty Adam Wojtaszczyk, Ewa Maria Marciniak, Wojciech Jakubowski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2017; *Współczesne systemy rządów*, red. Konstanty Adam Wojtaszczyk, Wojciech Jakubowski, Piotr Załęski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2017; *System rządów w Polsce (instytucje polityczne w latach 1989–2018)*, red. Konstanty Adam Wojtaszczyk, Ewa Maria Marciniak, Wojciech Jakubowski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2018; Janusz Korzeniowski, Wioletta Kozak, Piotr Załęski, *Wiedza o społeczeństwie*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji, 2019; Piotr Załęski, *Weryfikacja kompetencji obywatelskich polskich maturzystów. Analiza na podstawie egzaminu z wiedzy o społeczeństwie z lat 2010–2019*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021; *100-lecie konstytucji marcowej. Przeszłość a współczesność*, red. Wojciech Jakubowski, Jacek Wojnicki, Piotr Załęski, Warszawa: Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW i Oficyna Wydawnicza Aspra-JR, 2022.

³ Seweryn Dmowski, Krzysztof Wiśniewski; wstęp Stefan Szczepiek, *Gwiazdy futbolu. Zespoły, zawodnicy, fakty, liczby*, Ożarów Mazowiecki: Wydawnictwo Olesiejuk, 2012; Seweryn Dmowski, Andrzej Szałański, Krzysztof Wiśniewski, *Gwiazdy Mistrzostw Europy 2012. Zespoły, zawodnicy, fakty, liczby*, Ożarów Mazowiecki: Wydawnictwo Olesiejuk, 2012; Seweryn Dmowski, il. Zbigniew Dobosz, *Na mistrzostwach*, Ożarów Mazowiecki: Wydawnictwo Olesiejuk, 2012.

⁴ Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej*, cz. I: *Instytucje władzy*, t. I: *Centrum dyspozycji politycznej (aparatus rządowy i administracja partyjna NSDAP)*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2021, s. 11.

Zdecydowaną większość objętości każdego tomu wypełniają tabele, grafiki, wykresy, mapy i fotografie lub reprodukcje oryginalnych dokumentów bądź publikacji z lat 1933–1945. Każdy tom zawiera bibliografię selektywną, źródła ilustracji oraz aneksy. W bibliografii poszczególnych tomów dominują akty prawne Rzeszy Niemieckiej i Prus oraz opracowania historyczne (pominięto jednak publikacje kluczowe dla pewnych zagadnień), za to bardzo nieliczne są edycje dokumentów i odwołania do dokumentów archiwalnych. Za poważne niedociągnięcie należy uznać to, że w indeks osobowy zaopatrzoneo tylko dwa pierwsze tomy (w tomie III indeks występuje wprawdzie w spisie treści, ale w rzeczywistości w książce go nie znajdziemy), co poważnie ogranicza przydatność całej serii wydawniczej. Dłuższe teksty, o łącznej objętości kilkudziesięciu stron, znajdują się tylko w tomie I.

„Wprowadzenie historyczne” otwierające tom I podzielone jest na kilka rozdziałów. „Epoka postweimarska (1933–1939)”, wbrew tytułowi, nie dotyczy pierwszych lat Trzeciej Rzeszy, lecz stanowi syntetyczne przedstawienie niestabilnej sytuacji politycznej w Niemczech po zakończeniu pierwszej wojny światowej i okoliczności dojścia do władzy NSDAP w 1933 r.⁵ Sposób zaprezentowania tego tematu jest daleki od przejrzystości – kluczowe wydarzenia zostały jedynie wymienione, ale ich nie wyjaśniono. Czytelnik niewiele dowie się na temat rozporządzeń „O ochronie narodu i państwa” oraz „O zdradzie narodu”, które umożliwiły wprowadzenie i utrzymywanie do 1945 r. stanu wyjątkowego. Nie wyjaśniono, jakie były ich postanowienia ani w jaki sposób za ich pomocą ograniczając swobody obywatelskie, przekształcono Republikę Weimarską w państwo totalitarne. W innym miejscu wspomniano o utworzeniu obozów koncentracyjnych i zsyłaniu do nich „niepokornych”⁶, ignorując to, że w tych miejscach odosobnienia osadzano również ludzi, którzy w żaden sposób nie występowali przeciwko władzom Trzeciej Rzeszy. Wystarczało pochodzenie, samo podejrzenie „nielegalnej” działalności albo wyznawana wiara.

Kolejny rozdział, „System monokracji policentrycznej”, dotyczy ustroju Trzeciej Rzeszy. Za punkt wyjścia rozważań obrano ideologię Hitlera i jego przekonanie, że państwo ma służyć interesom rasy. System polityczny został scharakteryzowany przez „zasadę wodzostwa”, którą zilustrowano, przedstawiając skumulowanie w ręku Hitlera urzędu kanclerza i prezydenta po śmierci Hindenburga w 1934 r. W tej części dwukrotnie wspomniana jest ustawa o pełnomocnictwach z 1933 r., nie wymieniono jednak jej postanowień⁷. Treść ustawy została wprawdzie zaprezentowana jako faksymile w dalszej części książki⁸, ale tylko po niemiecku (!), poza tym jej tekst ze względu na rozmiar reprodukcji okazuje się prawie nieczytelny (ta uwaga dotyczy również wielu innych reprodukowanych dokumentów, także w pozostałych tomach). Chociaż zwrócono uwagę na

⁵ *Ibidem*, t. I, s. 13–16.

⁶ *Ibidem*, t. I, s. 24.

⁷ *Ibidem*, t. I, s. 19 i 20.

⁸ *Ibidem*, t. I, s. 122.

fasadowość Reichstagu w Trzeciej Rzeszy, to nie ukazano, w jaki sposób wiąże się ona z ustawą o pełnomocnictwach. Jej przyjęcie pozwoliło Hitlerowi przejąć kompetencje ustawodawcze (rządził za pomocą dekretów). Reichstag istniał dalej, ale jego funkcja została zredukowana do roli audytorium dla przemawiającego Hitlera. Po zdelegalizowaniu partii opozycyjnych zasiadali w nim sami narodowi socjaliści, najczęściej zasłużeni tzw. starzy bojownicy⁹.

Zaskakujące, że w tekście nie pada określenie „Gleichschaltung” (ujednolicanie – likwidacja autonomii poszczególnych krajów Rzeszy i umacnianie tendencji centralistycznych¹⁰), chociaż samo znoszenie ustroju federalnego Republiki Weimarskiej zostało wspomniane¹¹. Pojęcie „ujednolicania krajów Rzeszy” pada dopiero w tomie poświęconym „instancjom terenowym Rzeszy”¹². Rozwiązywanie problemów w wypadku krzyżowania się kompetencji resortów przez zwoływanie konferencji zainteresowanych urzędów skwitowano krótką wzmianką: „Przykładem takiej narady była konferencja w Wannsee”, nie wyjaśniając, czego konkretnie dotyczyły jej postanowienia¹³. W kolejnym rozdziale w cytacie z Franciszka Ryszki mowa jest o tym, że na konferencji omawiano „Endlösung”, ale terminu tego nie przetłumaczono ani nie wyjaśniono.

We fragmencie o policji ukazano rolę Himmlera, który wygrał z Göringiem rywalizację o kontrolę nad policją polityczną w Prusach, i przeprowadzone przez niego zmiany organizacyjne, które skutkowały centralizacją systemu policyjnego w ramach całej Rzeszy. Nie pominięto tu istotnej kwestii, że jako przywódca SS dążył do jego scalenia z policją. Zabrakło jednak oczywistej konstatacji, że dzięki temu dysponował w Trzeciej Rzeszy absolutnym monopolem na przemoc i pod względem zakresu władzy nie miał sobie równych w otoczeniu Hitlera. Nie wspomniano o dalszym nieustannym rozszerzaniu jego kompetencji, niemal do końca wojny. W 1939 r. Hitler udzielił mu szerokich kompetencji w zakresie polityki narodowościowej i rasowej (został komisarzem Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny), od 1943 r. był równocześnie ministrem spraw wewnętrznych Trzeciej Rzeszy, rok później został dowódcą armii rezerwowej i podporządkowano mu wywiad i kontrwywiad (Abwehrę) a na przełomie 1944 i 1945 r. dowodził dwiema grupami armii („Ren”, a następnie „Wisła”)¹⁴. Wzmianki o kumulowa-

⁹ Peter Hubert, *Uniformierter Reichstag. Die Geschichte der Pseudo-Volksvertretung 1933–1945*, Düsseldorf: Droste Verlag, 1992, s. 371; Wojciech Wichert, *Ustawa o pełnomocnictwach Ermächtigungsgesetz z 23 marca 1933 roku jako katalizator budowy państwa wodzowskiego w Niemczech*, „Studia nad Faszyzmem i Totalitaryzmem” 2019, nr 41, z. 4, s. 21–47.

¹⁰ Franz Neumann, *Behemot. Narodowy socjalizm – ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, wstęp Peter Hayes, przeł. Jerzy Giebułtowski, Warszawa: Fundacja Wydawnictwo Naukowe Tekstura, 2016, s. 58.

¹¹ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. 1, s. 21.

¹² *Ibidem*, t. III, s. 13.

¹³ *Ibidem*, t. I, s. 22.

¹⁴ Peter Longerich, *Himmler. Buchalter śmierci*, tłum. Sebastian Szymański, Jarosław Skowroński, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2014.

niu w rękach Himmlera urzędów komisarza Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny i ministra spraw wewnętrznych Rzeszy zawarto w dalszej („tabelarycznej”) części tomu¹⁵. Uwagę zwraca odmienne tłumaczenie na język polski nazwy centrali Tajnej Policji Państwowej. Geheimes Staatspolizeiamt został przełożony jako „Urząd Tajnej Policji Stanu”¹⁶, chociaż przyjętym w polskiej literaturze przedmiotu tłumaczeniem jest Urząd Tajnej Policji Państwowej¹⁷.

Tematem kolejnego rozdziału jest „Polityka podbojów”; omówiono tam militaryzację Trzeciej Rzeszy i dokonywane przez nią aneksje terytorialne. Hasłowo zaprezentowano najważniejsze etapy tego procesu, ale tylko część wydarzeń opatrzone datami¹⁸ (t. I, s. 26). Brakuje ich w odniesieniu do wprowadzenia obowiązkowej służby wojskowej (1935), remilitaryzacji Nadrenii (1936), likwidacji Czechosłowacji i utworzenia Protektoratu Czech i Moraw (1939). Uwagę zwraca pominięcie przyłączenia Okręgu Saary (1935) oraz Kłajpedy (1939). W omówieniu kampanii wojennych zignorowano to, że w 1939 r. Niemcy anektowały nie tylko ziemie polskie, lecz także Wolne Miasto Gdańsk¹⁹.

W rozdziale „Imperium nazistowskie w Europie” wymieniono obszary włączone bezpośrednio do Rzeszy oraz należące do Rzeszy Wielkoniemieckiej – w tym określony jako „kraj wasalny Rzeszy” Protektorat Czech i Moraw i „kraj peryferyjny Rzeszy”, tj. Generalne Gubernatorstwo. Nie scharakteryzowano różnic między nimi, nie opisano też w żaden sposób komisariatów Rzeszy na okupowanych terenach ZSRS i okupacyjnej administracji wojskowej w innych częściach Europy. Czytelnikowi musi wystarczyć lakoniczna konstatacja autora, że „tworzyło to konglomerat dziwaczny i mało sterowalny”²⁰, co uzupełniono typologią okupacji Czesława Madajczyka („pokojowo-wojskowa z zarządkiem cywilnym, wojenno-pokojowa z zarządkiem wojskowym i *occupatio bellica* z zarządkiem wojskowym, cywilnym lub na wzór kolonialny”). Informacje te uzupełnia tabela przedstawiająca formalny status ziem zajętych i okupowanych przez Rzeszę.

Nieco uproszczeń znalazło się w opisie okupacyjnego statusu ziem polskich. Ponieważ jedynym aktem prawnym w nim omówionym jest niemiecko-sowiecki traktat o przyjaźni i granicach z 28 września 1939 r., czytelnik może odnieść wrażenie, że na jego podstawie nie tylko podzielono ziemie polskie między Trzecią Rzeszę a ZSRS, lecz także dokonano aneksji części ziem polskich przez Niemcy i ustanowiono Generalne Gubernatorstwo (pominię-

¹⁵ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. I, s. 203, 205–206.

¹⁶ *Ibidem*, t. I, s. 25.

¹⁷ Mirosław Cygański, *SS w ruchu narodowosocjalistycznym i w III Rzeszy 1925–1945*, Poznań: Instytut Zachodni, 1978, s. 198; Ulrich Herbert, *Werner Best. Studium biograficzne. O radykalizmie, światopoglądzie i rozsądku 1903–1989*, tłum. Magdalena Kurkowska, Warszawa: Wiedza Powszechna, 2007, s. 179–182.

¹⁸ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. I, s. 26.

¹⁹ *Ibidem*, t. I, s. 27–28.

²⁰ *Ibidem*, t. I, s. 33.

to dwa dekrety Hitlera, z 8 i 12 października 1939 r., dotyczące odpowiednio aneksji ziem polskich i utworzenia GG). Trudno zgodzić się z oceną autora, iż do Rzeszy zostały włączone „regiony najbardziej rozwinięte gospodarczo”²¹. Na pewno nie można w ten sposób wyjaśnić aneksji północnego Mazowsza (zostało włączone do Prus Wschodnich jako rejencja ciechanowska) i okręgu suwalskiego, które były regionami rolniczymi, bez poważniejszego przemysłu i zasobów naturalnych oraz o słabo rozwiniętej infrastrukturze²², a równocześnie kilku większych ośrodków przemysłowych nie zaanektowano (Warszawa, Tomaszów Mazowiecki, region świętokrzyski – znajdowały się w granicach GG). Nawet w wypadku włączonej do Rzeszy Łodzi (Kraj Warty) przemysł nie był jedynym czynnikiem, który o tym zadecydował. Pod uwagę wzięto też liczną w tym mieście społeczność niemiecką²³. Koniec końców o zakresie aneksji decydowała siła przebiecia w Berlinie zainteresowanych nowymi zdobyczami nadprezydentów i namiestników Rzeszy²⁴. Zaskakuje również definiowanie GG jako „strefy okupacyjnej, przeznaczonej dla ludności polskiej”²⁵, chociaż ludność polska na jego terenie dominowała, trudno uznać cytowane wyrażenie za charakterystykę postępowania okupanta, który deportował do GG Żydów z Rzeszy i ziem wcielonych. Propagandowa deklaracja Hansa Franka o GG jako „siedzibie narodowej Polaków” z wiosny 1940 r. szybko przebrzmiała²⁶ i nie wytrzymywała konfrontacji z rzeczywistością ze względu na represyjny charakter polityki okupacyjnej i wcielanie w życie zamiaru utworzenia w GG pierwszego niemieckiego obszaru osiedleńczego (Zamojszczyzna), co jasno dowodziło, że władze niemieckie nie chciały respektować praw miejscowej ludności, a wręcz nie traktowały poważnie własnych obietnic. Stąd też, nawiązując do wypowiedzi najwyższych przywódców, GG jest nazywane „krajem przybocznym” Trzeciej Rzeszy (pojęcie to stosują zresztą sami autorzy, ale dopiero w tomie IV), a politykę niemiecką na tym terenie (bezwzględna eksploatacja gospodarcza i surowy system represyjny wobec mieszkańców) najpełniej określa porównanie do kolonii.

²¹ *Ibidem*, t. I, s. 39.

²² Bożena Górczyńska-Przybyłowicz, *Życie społeczno-gospodarcze na ziemiach polskich włączonych do Prus Wschodnich w okresie hitlerowskiej okupacji*, Ciechanów: Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, 1989, s. 12.

²³ Janusz Wróbel, *Przemiany demograficzne w Łodzi w latach okupacji niemieckiej 1939–1945* [w:] *Łódź po okupację 1939–1945. Studia i szkice*, red. Tomasz Toborek i Michał Trębacz, Łódź–Warszawa: IPN, 2018, s. 38.

²⁴ Christhardt Henschel, *Deutsche Besatzung an Polens Peripherie. Nordmasowien unter nationalsozialistischer Herrschaft 1939–1945* [w:] *Ostpreußens Kriegsbeute. Der Regierungsbezirk Zichenau 1939–1945*, red. Christhardt Henschel, Osnabrück: Fibre Verlag, 2021, s. 17–18.

²⁵ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. I, s. 39.

²⁶ Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1961, s. 68–69; Eugeniusz Cezary Król, *Polska i Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945*, Warszawa: ISP PAN, Collegium Civitas Press i Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006, s. 384.

Jakkolwiek zadaniem *Atlasu* jest syntetyczne i przystępne przedstawienie ustroju Trzeciej Rzeszy, prawie całkowite pominięcie zagadnień gospodarczych nie wydaje się uzasadnione. „Wprowadzenie historyczne” nie mówi nic o polityce gospodarczej ani gospodarce wojennej, wobec czego czytelnik, mając do czynienia np. z Urzędem Pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego, nie będzie wiedział, jakie znaczenie miała ta instytucja i w jak wielkim stopniu gospodarka była podporządkowana państwu²⁷. Namiastkę informacji w tym zakresie przynosi dopiero przedstawienie w „tabelarycznej” części tomu instytucji odgrywających kluczową rolę w gospodarce wojennej oraz stanowisk zajmowanych przez Hermanna Göringa i Alberta Speera²⁸.

W dalszej części tomu I znajdują się tabele rang służbowych i zaszeregowanie kadry administracyjnej. Kolejne strony wypełniają tabele prezentujące system rządów Republiki Weimarskiej (Dział I. Eksperyment demokracji weimarskiej) i Trzeciej Rzeszy (Dział II. Proces przejmowania władzy i Dział III. Organy naczelne i centralne III Rzeszy, Dział IV. Państwo pararealne – NSDAP – administracja partyjna; Dział V. Sądownictwo III Rzeszy). Chronologicznie nie został on ograniczony do lat 1933–1945, lecz uwzględniono również osoby piastujące najwyższe stanowiska w Republice Weimarskiej. Wymienione zostały partie polityczne, graficznie przedstawiono wyniki wyborów, ukazując w ten sposób drogę NSDAP do władzy. Najobszerniejszą część tomu I zajmuje przedstawienie rządów Adolfa Hitlera, z podaniem składu jego gabinetu i osób piastujących najwyższe urzędy państwowe i partyjne. Zaprezentowano struktury organizacyjne urzędów i ministerstw. Uwzględnione zostały podległe poszczególnym resortom urzędy i organizacje, poza ministrami wymieniono też podsekretarzy stanu. Nie zabrakło prezentacji władz III Rzeszy po samobójstwie Hitlera.

Aneks tomu I zawiera faksymile niemieckiego opisu struktur NSDAP i organizacji przy niej afiliowanych²⁹, biogramy członków gabinetu Hitlera³⁰ oraz spis urzędów państwowych i NSDAP³¹. Niestety, autor nie podaje źródeł tych reprodukcji, domyślić się można, że to oficjalne informatory lub publikacje propagandowe wydawane w Trzeciej Rzeszy. Ponieważ zostały przedrukowane po niemiecku, są niedostępne dla czytelników nieznających tego języka, co stoi w sprzeczności z deklarowanym we wstępie charakterem publikacji.

Przygotowany przez Wojciecha Jakubowskiego i Seweryna Dmowskiego tom II (*Struktury siłowe reżimu*) składa się z dwóch części: vol. I: *Siły zbrojne* i vol. II: *Policja i formacje partyjne*. Pierwszy wolumin przedstawia dowództwo Wehrmachtu z uwzględnieniem rodzajów sił zbrojnych (wojska lądowe, lotnictwo, marynarka wojenna), dowództw operacyjnych w poszczególnych kampa-

²⁷ Neumann, *Behemot. Narodowy socjalizm...*, s. 66, 258, 286.

²⁸ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. I, s. 191–196.

²⁹ *Ibidem*, t. I, s. 332–335.

³⁰ *Ibidem*, t. I, s. 338–347.

³¹ *Ibidem*, t. I, s. 350–371.

niach wojennych i struktur terytorialnych (okręgi wojskowe wojsk lądowych). Chociaż część ta nie obejmuje sił zbrojnych SS, natrafiamy na niekonsekwencję, ponieważ w części dotyczącej służby zdrowia uwzględniono naczelnego lekarza SS i policji oraz inspektora sanitarnego Waffen SS³². Chwała autorom, że w swoim opracowaniu nie zapomnieli również o efemerycznych instytucjach, takich jak istniejący w latach 1933–1935 Chef des Ausbildungswesens (choć można mieć wątpliwość co do poprawności przyjętego przez nich tłumaczenia: „Urząd Szkolenia Przedwojskowego” – bliższy oryginałowi byłby Szef ds. Wyszczolenia), lecz wskutek jakiejś pomyłki opis tej instytucji został powtórzony w odstępie kilku stron³³. Z lakonicznego zapisu, zawierającego nazwę, nazwisko szefa i daty funkcjonowania, czytelnik nie dowie się, w jakim celu powołano ten urząd (przeszkolenie w możliwie krótkim czasie 250 tys. ludzi), ani nie pozna powodu jego likwidacji, bezpośrednio związanej z wypowiedzeniem przez przywódcę Trzeciej Rzeszy ograniczeń w zakresie wojskowości, które na Niemcy nałożył traktat wersalski – po prostu szkolenie żołnierzy w tajemnicy (poza Reichswehrą) przestało być potrzebne, gdy Hitler zdecydował się na utworzenie Wehrmachtu, przywrócenie obowiązkowej służby wojskowej i jawne zbrojenia. W tym miejscu (jak i w wielu innych) brakuje wprowadzenia w kontekst lub chociaż wskazania szczegółowej literatury.

W aneksie zatytułowanym „Reichswehra zapomniana poprzedniczka Wehrmachtu” odnajdujemy faksymile kilkudziesięciu stron bogato ilustrowanej publikacji propagandowej na temat armii niemieckiej, zawierające przy tym sporo niemieckiego tekstu³⁴, oraz fotografie propagandowe z kampanii wojennych Wehrmachtu³⁵. Jaki jest cel prezentowania tych materiałów, poza tym że wypełniają one więcej niż trzecią część objętości tomu?

W woluminie II zostały omówione struktury formacji policyjnych i paramilitarnych Trzeciej Rzeszy. Układ jest analogiczny jak w tomie dotyczącym sił zbrojnych: najpierw centralne instancje, w drugiej kolejności zaś struktury terytorialne. Poza Policją Bezpieczeństwa, Policją Porządkową, SA, SS, policjami resortowymi (kolei, poczty) i Celną Strażą Graniczną uwzględniono w nim Służbę Pracy Rzeszy, Organizację Todt, Narodowosocjalistyczny Korpus Motorowy, Narodowosocjalistyczny Korpus Lotniczy, Młodzież Hitlera i Związek Niemieckich Dziewcząt. Wśród cywilnych przybudówek wymieniono tylko dwie: Narodowosocjalistyczną Wspólnotę Kobiet i Narodowosocjalistyczny Niemiecki Związek Studentów³⁶, pominięto natomiast Narodowosocjalistyczną Opiekę Społeczną (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) i Niemiecki Front Pracy (Deutsche Arbeitsfront). Warto zaznaczyć, że każda z tych dwóch organizacji miała więcej członków niż licząca ponad 10 mln NSDAP.

³² *Ibidem*, t. II, s. 61.

³³ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 185 i 190.

³⁴ *Ibidem*, t. II, vol. I, s. 223–264.

³⁵ *Ibidem*, t. II, vol. I, s. 265–365.

³⁶ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 277–279.

W tomie uwagę zwracają pewne nieścisłości w zakresie terminologii: Staatspolizeileitstelle przetłumaczono jako „Wyższy Urząd Tajnej Policji Państwowej”³⁷ lub „Wyższy Urząd Tajnej Policji”³⁸, chociaż trafniej byłoby przełożyć to jako Kierowniczy Urząd Policji Państwowej, jak przyjęto w polskiej literaturze przedmiotu³⁹ (ewentualnie „placówka kierownicza policji państwowej”⁴⁰). Analogicznie Staatsopolizeistelle autorzy przekładają jako „Urząd Tajnej Policji”⁴¹, podczas gdy dosłowne i przyjęte w literaturze tłumaczenie to Urząd Policji Państwowej. Powtórzono również błąd z tomu I, nazywając Urząd Tajnej Policji Państwowej „Urzędem Tajnej Policji Stanu”⁴².

Można mieć wątpliwości, czy skomplikowany system policji i formacji paramilitarnych Trzeciej Rzeszy da się przedstawić wyłącznie za pomocą tabel ilustrujących strukturę i obsadę personalną poszczególnych urzędów i służb z zamieszczonymi gdzieś lakonicznymi komentarzami. Autorzy nie pokusili się, by samodzielnie opisać działalność policji politycznej z instytucją aresztu ochronnego oraz obozami koncentracyjnymi i przedrukowali w aneksie kilka obszernych fragmentów (łącznie około czterdziestu stron) książki Franciszka Ryszki *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*⁴³. Dzieło to bez wątpienia należy do kanonu polskich badań nad Trzecią Rzeszą, ale z pewnością nie można powiedzieć, że odzwierciedla najnowszy stan badań (od pierwszego wydania w 1964 r. minęło sześćdziesiąt lat!) – a taka deklaracja widnieje przecież we wstępie. Aneks wypełniono również przedrukiem obrazkowej instrukcji dla wartowników obozów koncentracyjnych⁴⁴, która pochodzi z publikacji Czesława Pilichowskiego *Obozy koncentracyjne na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*⁴⁵. W aneksie znalazły się ponadto niemiecki tekst i polski przekład Ustawy o obywatelstwie Rzeszy i Ustawy o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci (tzw. ustawy norymberskie z 15 września 1935 r.) oraz rozporządzenia wykonawczego do Ustawy o obywatelstwie Rzeszy (z 14 listopada 1935 r.). Tu na szczęście nie zostało zaprezentowane tylko faksymile, zastanawia jednak, dlaczego polski przekład zaczerpnięto z internetu? Jako źródło podano stronę o charakterze publicystycznym (polish-

³⁷ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 61.

³⁸ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 90.

³⁹ Zob. np. Alfred Konieczny, *Organizacja gestapo na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2008, z. 30, s. 338.

⁴⁰ Andrzej Gąsiorowski, *Więźniowie policyjni w KL Stutthof (w świetle dokumentów i relacji)*, Sztutowo: Muzeum Stutthof, 2021, s. 56.

⁴¹ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. II, vol. II, s. 90.

⁴² *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 13.

⁴³ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 318–340, 345–359.

⁴⁴ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 363–377.

⁴⁵ Czesław Pilichowski, *Obozy koncentracyjne na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa: PWN, 1979.

holokaust.blogspot.com), której sami autorzy chyba nie uznali za zbyt wiarygodną, skoro tłumaczenia opatrzyli „uzupełnieniami od redakcji”, dodanymi kursywą w nawiasach kwadratowych⁴⁶. Bez wątpienia lepszym rozwiązaniem byłoby dokonanie jednolitego przekładu.

W tomie tym uwzględniono również SS, ale z wyraźnym naciskiem na struktury centralne. Omówiono struktury terenowe SS oraz główne urzędy SS, w tym Główny Urząd Gospodarki i Administracji SS⁴⁷, któremu podlegały obozy koncentracyjne, i Główny Urząd Dowodzenia SS⁴⁸, któremu podporządkowane były formacje zbrojne SS, ale pominięto dywizje Waffen SS.

Chociaż wymieniono obozy koncentracyjne, dzieląc je na kategorie Ia, I, II i III, (chodzi o instrukcję szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha z 2 stycznia 1941 r.⁴⁹), nie wyjaśniono, co ten podział oznaczał poza adnotacją, że „Zesłanie do obozu w Mauthausen było przez władze nazistowskie traktowane jak wyrok śmierci”⁵⁰. Uwagę zwraca brak konsekwencji w zakresie nazewnictwa obozów. KL Lublin jest określany również jako „Lublin-Majdanek” lub „Majdanek/Lublin”⁵¹, a w innym miejscu po prostu jako „Majdanek”. Spółszczono też nazwy innych obozów zlokalizowanych w GG (Warszawa, Sobibór, Bełżec i Płaszów), z kolei obozy istniejące w granicach Rzeszy (Auschwitz, Groß-Rosen, Kulmhof i Stutthof) widnieją pod nazwami niemieckimi⁵², ale w tym samym tomie można je odnaleźć także pod polskimi – np. „Oświęcim-Brzezinka”⁵³. W pozostałych tomach przyjęto inne zasady. W tomie IV *Terytoria okupowane i struktury zależności* jest wprawdzie KL Auschwitz⁵⁴ i KL Stutthof⁵⁵, ale obóz zagłady Kulmhof widnieje dla odmiany pod polską nazwą „Chełmno nad Nerem”⁵⁶, z kolei pod niemieckimi nazwami wymieniono KL Plaszow⁵⁷, KL Warschau⁵⁸, natomiast KL Lublin określono tym razem jako „Majdanek-Lublin”⁵⁹. Zamieszanie w zakresie nazewnictwa okaże się jeszcze większe, gdy zajrzemy do tomu I,

⁴⁶ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. II, vol. II, s. 390–397.

⁴⁷ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 220–221.

⁴⁸ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 228–229.

⁴⁹ *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, t. 26: *Documents and Other Material in Evidence. Numbers 405-PS to 1063 (d)-PS*, Nürnberg: International Military Tribunal, 1947, Document 1063 (a)-PS (Secret letter from Heydrich, 2 January 1941, to the Reich Security Main Office and Other Police Offices Concerning the Grading of Concentration Camps), s. 695–697.

⁵⁰ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. II, vol. II, s. 257.

⁵¹ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 257–258.

⁵² *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 266.

⁵³ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 389.

⁵⁴ *Ibidem*, t. IV, s. 52–54.

⁵⁵ *Ibidem*, t. IV, s. 70.

⁵⁶ *Ibidem*, t. IV, s. 97.

⁵⁷ *Ibidem*, t. IV, s. 162.

⁵⁸ *Ibidem*, t. IV, s. 212–213.

⁵⁹ *Ibidem*, t. IV, s. 178–180.

w którym nazwy wszystkich obozów zagłady są wyłącznie polskie: Chełmno nad Nerem, Bełżec, Sobibór, Treblinka i Brzezinka⁶⁰. Brak konsekwencji w tym zakresie wprowadzi w konfuzję odbiorców *Atlasu*.

Niezwykle lakonicznie potraktowano miejsca odosobnienia i ośrodki zagłady związane z Holocaustem. Pod hasłem „Zagłada” wymieniono dwie kategorie: „Getta” (w tym „getto” i „getto szczątkowe” – bez słowa wyjaśnienia) i „Obozy zagłady i ośrodki zagłady” – również bez komentarza⁶¹. Mapę przedstawiającą lokalizację obozów (bez gett) zamieszczono kilka stron dalej. W tym samym tomie Holocaust znalazł się w innym miejscu⁶², gdzie podzielono go na trzy podstawowe fazy: 1) „Ludobójstwo w Chełmnie nad Nerem” (bez podania cezur czasowych) 2) „Einsatzgruppen” (1941–1944) i 3) „Akcja Reinhardt” (16 marca 1942 – 4 listopada 1943). Taki podział sugeruje, że obóz zagłady Kulmhof, działający od przełomu listopada i grudnia 1941 r., chronologicznie wyprzedził grupy operacyjne, które na okupowanych ziemiach ZSRS wykonywały masowe egzekucje Żydów już od przełomu czerwca i lipca 1941 r. W lakonicznym komentarzu autorzy zwracają uwagę, że „SS-Sonderkommando Kulmhof rozpoczęło działalność jeszcze przed konferencją Wannsee”, nie wyjaśniają jednak, jakie decyzje na niej zapadły. Czy w ten sposób chcą zasugerować, że w Kraju Warty rozpoczęto masową eksterminację Żydów, zanim decyzję w tej sprawie podjęto w Berlinie? Taka interpretacja byłaby oczywiście błędna – przecież decyzja w sprawie wymordowania Żydów nie zapadła na konferencji w Wannsee (20 stycznia 1942 r.), której przewodził wprawdzie Heydrich, lecz uczestniczyli niemal wyłącznie sekretarze stanu, niemogący podejmować samodzielnie takich decyzji. Obrady poświęcone były wprowadzeniu w życie decyzji, która zapadła wcześniej i na wyższym szczeblu, lecz najprawdopodobniej nie utrwalono jej w żadnym pisanim dokumencie⁶³. Kluczowe dla jej podjęcia było rozpoczęcie wojny z ZSRS (22 czerwca 1941 r.). Wtedy bowiem grupy operacyjne przystąpiły do mordowania Żydów od pierwszych dni inwazji. Natomiast 31 lipca 1941 r. Göring podpisał upoważnienie Heydricha, by poczynił „wszelkie niezbędne przygotowania” zmierzające do „kompletnego rozwiązania kwestii żydowskiej”⁶⁴. Również decyzje w sprawie lokalizacji obozów zagłady w GG zapadły jesienią 1941 r., kilka miesięcy przed konferencją w Wannsee, która oznaczała jedynie „włączenie biurokracji w «ostateczne rozwiązanie»”⁶⁵.

⁶⁰ *Ibidem*, t. I, s. 39.

⁶¹ *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 259.

⁶² *Ibidem*, t. II, vol. II, s. 388–389.

⁶³ Peter Longerich, *Konferencja w Wannsee. Droga do „ostatecznego rozwiązania”*, tłum. Bartosz Nowacki, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2018, s. 7–12.

⁶⁴ Christopher R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”. Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów, wrzesień 1939 – marzec 1942*, tłum. Barbara Gutowska-Nowak, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012, s. 250–264, 311.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 390.

O tym, jak bardzo uproszczono poszukiwanie i realizację przez Trzecią Rzeszę „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, świadczy ponadto pominięcie „emigracyjnego” etapu polityki antyżydowskiej (od 1938 do 1940 r.). Znalazła ona wyraz w przymuszaniu Żydów do wyjazdów za granicę po ankszlusie Austrii (marzec 1938 r.), „akcji polskiej” (*Polenaktion*) – deportacji polskich Żydów z Rzeszy jesienią 1938 r., a po rozpoczęciu wojny w realizowanych z coraz mniejszym powodzeniem wypędzeniach Żydów za linię demarkacyjną (granicę GG z ZSRS) i tylko już rozważanym w 1940 r. nierealistycznym planie przesiedlenia Żydów na Madagaskar⁶⁶.

Opracowanie zawiera również nieścisłości dotyczące obsady najwyższych stanowisk w GG. Friedrich Wilhelm Krüger, w latach 1939–1943 wyższy dowódca SS i policji w GG, nie był nigdy, jak podają autorzy, wyższym dowódcą SS i policji w Berlinie⁶⁷ (według ich opracowania pełnił tę funkcję od 16 maja 1938 do 9 października 1939 r.⁶⁸). Nie był też „p.o. Wyższego Dowódcy SS i Policji Poznań: 9.10.1939 – 26.10.1939”⁶⁹, ponieważ jako pierwszego powołano na to stanowisko Wilhelma Koppego⁷⁰. W zakresie obsady stanowisk wyższych dowódców SS i policji w GG występuje nieścisłość dotycząca inspektora obozów koncentracyjnych Theodora Eickego, który według autorów od 10 września do 1 października 1939 r. miał być wyższym dowódcą SS i policji w obszarze działania dowództw 8. i 10. Armii z siedzibą w Krakowie. Biografia Eickego⁷¹ i opracowania na temat wyższych dowódców SS i policji oraz okupacji ziem polskich nie mówią nic na ten temat. Szkoda, że autorom tomu zabrakło determinacji, by

⁶⁶ *Ibidem*, s. 37–38.

⁶⁷ Prawdopodobnie błąd wynika z tego, że siedzibą utworzonego po wybuchu wojny urzędu wyższego dowódcy SS i policji „Ost” był Berlin, ale jego kompetencje nie obejmowały ziem polskich. Na polecenie Himmlera z 31 X 1939 r. nazwę berlińskiego urzędu wyższego dowódcy SS i policji zmieniono na „Spree” (Sprewa), a przydomek „Ost” wykorzystywano od tej pory na określenie wyższego dowódcy SS i policji w GG – z siedzibą w Krakowie. Stanowisko HSSPF w Berlinie zajmował od momentu utworzenia (2 IX 1939 r.) po kres działalności tylko jeden człowiek – obergruppenführer SS August Heißmeyer (Aleksander Lasik, *Sztafety Ochronne w systemie niemieckich obozów koncentracyjnych. Rozwój organizacyjny, ewolucja zadań i struktura oraz socjologiczny obraz obozowych załóg SS*, Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2007, s. 448; Larry Vern Thompson, *Friedrich-Wilhelm Krüger. Höherer SS- und Polizeiführer Ost* [w:] *Die SS. Elite unter dem Totenkopf. 30 Lebensläufe*, red. Ronald Smelser, Enrico Syring, wyd. 2, Paderborn: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003, s. 320–331).

⁶⁸ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. II, vol. II, s. 64.

⁶⁹ *Ibidem*, t. IV, s. 102.

⁷⁰ Ruth Bettina Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Düsseldorf: Droste Verlag, 1986, s. 339–340; Szymon Datner, *Wilhelm Koppe. Nieukarany zbrodniarz hitlerowski*, Warszawa: Zachodnia Agencja Prasowa, 1963, dok. D-4 (Himmler obsadza wyższe stanowiska policyjne na polskich ziemiach okupowanych, 9 X 1939 r.), s. 79–80.

⁷¹ Niels Weise, *Eicke. Eine SS-Karriere zwischen Nervenklarinik, KZ-System und Waffen-SS*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2013.

zweryfikować informacje, mogliby się przecież oprzeć choćby na przygotowanej przez Ruth Bettinę Birn monografii poświęconej wyższemu dowódcom SS i policji⁷² lub zbiorach naukowych artykułów biograficznych oficerów SS⁷³.

Tom IV (*Terytoria okupowane i struktury zależności*) nie dotyczy tylko Polski, lecz także innych okupowanych krajów Europy, chociaż te ostatnie zaprezentowano dość pobieżnie. W wypadku okupowanych ziem polskich przedstawiono zarówno ziemie włączone do Rzeszy, GG, jak i Kresy Wschodnie, których niemiecka okupacja rozpoczęła się po inwazji na ZSRS (okręg białostocki, komisarjaty Rzeszy i dystrykt Galicja). W odniesieniu do ziem wcielonych do Rzeszy i GG wiele miejsca zajmują dane o liczbie mieszkańców poszczególnych gmin w rejencjach i dystryktach, zaczerpnięte z niemieckiej oficjalnej publikacji z 1940 r.⁷⁴, która jednak jest dość uboga w przekazywane informacje – podaje ogólną liczbę mieszkańców gmin (częściowo opartą na polskim spisie z 1931 r.), nie dzieląc ich ze względu na narodowość.

Znacznie więcej miejsca niż ziemiom polskim wcielonych do Rzeszy autorzy poświęcili GG, którego struktury zajmują niemal połowę objętości tomu. Ta dysproporcja wynika m.in. z szerszego i bardziej szczegółowego opisu władz GG – uwzględniono w nim nie tylko rząd GG, ale i władze dystryktów; wymieniono osoby zajmujące stanowiska kierownicze w aparacie SS i policji: wyższych dowódców SS i policji „Wschód” („Ost”) w Krakowie, dowódców SS i policji w dystryktach, dowódców Policji Porządkowej i Policji Bezpieczeństwa w Krakowie oraz komendantów Policji Porządkowej i Policji Bezpieczeństwa w dystryktach. Znacząco uboższe w informacje są fragmenty tomu dotyczące ziem wcielonych do Rzeszy – autorzy poprzestali na stanowiskach namiestników okręgów Rzeszy i nadprezydentów prowincji. Chociaż rejencje zostały wyróżnione, to nie poznamy nazwisk ich prezesów ani tym bardziej nie dowiemy się, kto pełnił funkcje inspektorów Policji Porządkowej i inspektorów Policji Bezpieczeństwa w prowincjach i okręgach Rzeszy. Wprawdzie nazwiska wyższych dowódców SS zostały wymienione w tomie poświęconym siłom policyjnym⁷⁵, ale mimo to w tomie IV powtórzono je tylko w odniesieniu do GG. Ta niekonsekwencja razi tym bardziej, że w wypadku ziem wcielonych do Rzeszy uwzględniono struktury SA – a pominięto SS i policję.

Chociaż część dotycząca GG zajmuje prawie dwieście stron, autorzy nie uniknęli uproszczeń i niedomówień. Można mieć na przykład wątpliwości, czy hasłowe przedstawienie dość skomplikowanych zależności między administracją cywilną a wyższym dowódcą SS i policji będzie dla czytelnika zrozumiałe. Nie

⁷² Birn, *Die Höheren SS- und Polizeiführer...*

⁷³ Zob. np. *Die SS. Elite unter dem Totenkopf...*

⁷⁴ *Die Ostgebiete des Deutschen Reiches und das Generalgouvernement der besetzten polnischen Gebiete in statistischen Angaben*, oprac. Publikationsstelle Berlin-Dahlem, Berlin: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1940.

⁷⁵ Jakubowski, *Atlas systemu rządów...*, t. II, vol. II.

wyjaśniając, na czym polegał konflikt generalnego gubernatora i wyższego dowódcy SS i policji w GG (wspieranego przez Himmlera), zawarto w tabeli kilka równoważników zdań: „Pozorny kompromis Frank–Himmler”, a niżej: „Sekretariat Stanu ds. Bezpieczeństwa w GG (7.05.1942)”, poniżej zaś podano, że nominalnie był podległy Frankowi, a faktycznie Himmlerowi. Nie wynika z tego jednak, ani co doprowadziło do tego kompromisu, ani jakie były jego postanowienia, ani nawet że został on usankcjonowany przez dekret Hitlera.

Atlas nie ma podstawowej zalety atlasów rozumianych jako wydawnictwa o charakterze edukacyjnym i encyklopedycznym – przejrzystości. Treść (poza wprowadzeniem w tomie I) ogranicza się niemal wyłącznie do zaprezentowania urzędów i wymienienia nazwisk funkcjonariuszy piastujących poszczególne stanowiska kierownicze. To jednak nie wystarcza, aby przybliżyć czytelnikowi skomplikowany system rządów Trzeciej Rzeszy. Wiele pojęć padających we wprowadzeniu nie zostało wyjaśnionych. Wydaje się, że przydatne byłoby odwoływanie się do literatury przedmiotu nie tylko w bibliografii na końcu tomu, lecz także uwzględnienie jej w poszczególnych rozdziałach. Nieścisłości wykazane w zakresie dotyczącym SS, policji, obozów koncentracyjnych i zagłady zdają się świadczyć o tym, że wbrew zapowiedziom autorów nie zawsze opierali oni swe ustalenia na najnowszej literaturze przedmiotu i nie weryfikowali informacji. Do podobnego wniosku można zresztą dojść ze względu na bardzo obszerne cytaty z książki Franciszka Ryszki *Państwo stanu wyjątkowego*⁷⁶.

Nieudanym pomysłem jest reprodukcja wycinków prasowych (czytelne są tylko nagłówki i tytuły gazet), dzienników ustaw („Reichsgesetzblatt”) lub tekstów ustaw. Niektóre z nich nie zostały przetłumaczone na język polski, chociaż to kluczowe dla ustroju Trzeciej Rzeszy regulacje prawne. Ich zamieszczenie tylko w oryginale zawęży krąg odbiorców książki do znających język niemiecki – chociaż w zamyśle autorów *Atlas* miał być „leksykonem”. Ta uwaga dotyczy również aneksów z reprodukcjami publikacji niemieckich, które zresztą ze względu na rozmiar są częściowo nieczytelne. Kolejnym mankamentem jest brak podania źródeł dokumentów reprodukowanych w aneksach oraz brak indeksów nazwisk w tomach III i IV.

Podsumowując powyższe uwagi, nie uciekniemy przed ambiwalentną oceną: z jednej strony atlas o tak szerokiej problematyce jest pozytywnym wyjątkiem wśród dominujących publikacji o charakterze monograficznym, z drugiej jednak występujące w nim nieścisłości i braki nie uprawniają do wydania pozytywnej rekomendacji.

⁷⁶ Franciszek Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Wydawnictwo PAN, 1964.